

ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСОБИ ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЇ СТИГМАТИЗАЦІЇ І БУЛІНГУ ЧЕРЕЗ МАЙНОВУ НЕРІВНІСТЬ В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ

PSYCHOLOGICAL MEANS OF PREVENTING AND COUNTERACTING STIGMATIZATION AND BULLYING DUE TO PROPERTY INEQUALITY IN THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT

У статті розглянуто психологічні засоби запобігання та протидії стигматизації та булінгу через майнову нерівність в освітньому середовищі для роботи як із самими стигматизованими, так і з їхнім соціальним оточенням. Ці засоби були розроблені на основі емпіричного дослідження. 56,9% дітей, які не мають сучасних гаджетів, одягу, страждають від знущань та стигматизації. 86% респондентів стали свідками стигматизації та знущань через майнову нерівність в освітньому середовищі, тоді як 72% респондентів сказали, що не знають, як саме поводитися в такій ситуації. Метою статті є обґрунтування психологічних засобів запобігання та протидії стигматизації через майнову нерівність в освітньому середовищі. Існує три основні напрями дослідницьких та практичних робіт, такі як подолання стигми людей з різним майновим статусом групою, громадою та суспільством, самостигматизація і, відповідно, подолання наслідків стигматизації. Запропоновані засоби перевірені на ефективність. Стигматизація внаслідок майнової нерівності визначається як упередження щодо окремих людей або певних груп через їх різний майновий стан та фінансову спроможність, що виявляється у приписуванні негативних рис, знеціненні та соціальній ізоляції. Стигматизація через майнову нерівність проявляється у людей як із низьким, так і з очевидно високим майновим та фінансовим станом. Обґрунтовано необхідність комплексного та технологічного підходу до подолання негативних проявів та наслідків стигматизації і знущань через майнову нерівність. Перспективи подальших досліджень пов'язані з розробленням пропозицій щодо боротьби зі стигмою через майнову нерівність у ЗМІ.

Ключові слова: стигматизація, майнова нерівність, булінг, освітнє середовище, психологічні засоби попередження, бід-

ність, багатство, власність, почуття власності.

The article deals with psychological means of preventing and counteracting stigmatization and bullying due to property inequality in the educational environment for working with the most stigmatized people and their social environment. These means were developed on the basis of the empirical research. 56.9% of children who do not have modern gadgets, clothes, suffer from bullying and stigma. 86% of respondents witnessed stigma and bullying due to property inequality in the educational environment, while 72% of respondents said they did not know exactly how to behave in such a situation. The aim of the article is to substantiate the psychological means of preventing and counteracting stigmatization due to property inequality in the educational environment. There are three main areas of research and practical works: overcoming the stigma of people with different property status by the group, community and society, self-stigmatization and, accordingly, overcoming the effects of stigma. The proposed means have been tested for effectiveness. Stigmatization due to property inequality is defined as prejudice against individuals or certain groups due to their different property status and financial capacity, which is manifested in the attribution of negative traits, devaluation and social isolation. Stigmatization due to property inequality is manifested both in people with low and clearly high property and financial status. The necessity of a complex and technological approach to overcoming the negative manifestations and consequences of stigmatization and bullying due to property inequality is substantiated. Prospects for further research are related to the development of proposals to combat stigma due to property inequality in the media.

Key words: stigmatization, property inequality, bullying, educational environment, psychological means of prevention, poverty, wealth, property, sense of ownership.

УДК 316:159.942
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.2.24>

Губеладзе І.Г.

к.психол.н.,
старший науковий співробітник
лабораторії психології мас та спільнот
Інститут соціальної та політичної
психології Національної академії
педагогічних наук України

Постановка проблеми. З поширенням цінностей суспільства споживання все більше й частіше зустрічаються прояви диференціації суспільства за ознакою майнової приналежності. За результати дослідження, проведеного «Ла Страда» у 2019 році, 56,9% дітей, які не мають сучасних гаджетів, одягу, потерпають від булінгу та стигматизації [1, с. 4]. Поширеність таких явищ, як булінг та стигматизація, завжди завдає шкоди психічному та фізичному здоров'ю учасників процесу, зумовлює необхідність системного вивчення та розвитку технологічного підходу в профілактиці насильства та булінгу у закладах освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Говорячи про майнову нерівність, частіше визначають її саме як вид соціальної нерівності. Зовсім мало досліджень стигматизації через майнову нерівність. Однак все частіше практики відзначають прояви цькування саме через майнову диференціацію. Стигма за своєю суттю є стереотипним сприйняттям певної групи людей. У цьому разі наявне стереотипне сприйняття і відповідне ставлення до осіб із низьким чи виразно високим фінансовим і майновим статусом. Важливо розрізнити стигматизацію та булінг.

Якщо булінг – це систематичні і зловмисні насильницькі дії, то соціальна стигматизація –

це негативне виділення суспільством індивіда за якоюсь ознакою з відповідним стереотипним набором соціальних реакцій на цього індивіда [4; 5]. На стигматизацію впливають забобони, ідеологеми, які історично встановилися у конкретному суспільстві і стали частиною його світогляду. Стигма пов'язана з негативною асоціацією людини чи групи осіб з чимось поганим, неprestижним, відразливим, несприйнятливим і навіть ганебним.

Зокрема, вона активно обговорюється у наукових роботах щодо проблем стигматизації та обмеження прав людини, пов'язаних з етнонаціональними, гендерними питаннями, релігією, обмеженими можливостями, певними видами захворювань, таких як СНІД, онкологія, нині COVID-19 [5; 6; 13]. Однак питання стигматизації та булінгу через фінансово-майновий стан особи чи спільноти майже не вивчається, лише побіжно розглядається в контексті психологічних проявів бідності [11; 15; 16]. Більш того, бракує практичних розробок щодо протидії і попередження таких негативних явищ.

Стигматизацію через майнову нерівність ми розуміємо як упереджене ставлення до осіб чи груп осіб через їхній інакший майновий стан і фінансову спроможність, що проявляється в приписуванні негативних рис, знеціненні та соціальній ізоляції. Такі особи, чий майновий стан вирізняється від більшості в групі, відчувають спектр негативних проявів комунікації і взаємодії, пов'язаних з майновими питаннями.

У 2020 році нами було проведено дослідження серед учасників освітнього процесу щодо поширення стигматизації і булінгу через майнову нерівність в освітньому середовищі. В опитуванні взяли участь 317 осіб – учасників освітнього процесу (вчителі, батьки, учні (підлітки й старшокласники)). Було визначено, що найчастіше стигматизація через майнову нерівність проявляється в освітньому середовищі, а також у медіа і соціальних мережах. 86% опитаних ставали свідками стигматизації і булінгу через майнову нерівність в освітньому середовищі. Тільки 34% говорять про те, що відчували прояви такого упередженого ставлення і булінгу щодо себе. 72% опитаних зазначають, що не знають точно, як правильно поводитися, коли стаєш свідком булінгу через майнову нерівність. Притому, що таку невпевненість на високому рівні продемонстрували як учні, так і батьки. Вчителі трохи впевненіше в цьому питанні, однак 72% з них зазначили, що не проти оволодіти ефективними техніками запобігання булінгу через майнову нерівність в освітньому середовищі.

Вивчаючи стигматизацію через майнову нерівність, можемо виокремити три основні напрями, а саме стигматизацію осіб з інакшим

майновим статусом з боку групи, спільноти й суспільства, самостигматизацію та, відповідно, подолання наслідків стигми. Як стверджують результати досліджень, більшість людей сприймає бідних/багатих як повноправних членів суспільства, але загалом схильна уникати ближчих взаємин, наприклад, працювати або жити з ними [11; 16]. Часто така стигматизація стосується осіб, які отримують чи претендують на соціальну допомогу з боку держави. Як стверджують дослідники, таке клеймо щодо отримання соціального забезпечення може призвести до пасивності і залежності бідного населення, агресивного ставлення та критики системи соціального забезпечення й загальних умов бідності. Загалом традиційні уявлення про причини бідності безпосередньо пов'язані з переживанням, відчуттям стигми [15].

Оскільки стигма за своїми функціями, як визначає Дж. Крокер, сприяє підвищенню власної самооцінки особи за рахунок стигматизації інших, підтримці позитивної соціальної ідентичності, що в результаті обертається виправданням дискримінації щодо аут-групи, допомагає керувати страхом, виконуючи захисну функцію у зв'язку з виникненням сильної тривожності [14], вона особливо яскраво проявляється серед підлітків і молоді у період ставлення їхньої Я-концепції та самооцінки.

Отже, запобігання й протидія проявам стигматизації і булінгу через майнову нерівності в освітньому середовищі є одними з пріоритетів і значущих напрямів роботи психологічної служби закладів освіти. Попри високу суспільну значущість проблеми й доволі часті прояви, проблема стигматизації і булінгу через майнову нерівність майже не вивчена, відповідно, не розробленими є засоби попередження і протидії такій стигматизації і булінгу. Більшість досліджень пов'язана із загальним підходом до формування толерантності в освітньому середовищі.

Постановка завдання. Метою статті є обґрунтування психологічних засобів запобігання й протидії стигматизації через майнову нерівність в освітньому середовищі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Теоретичний та емпіричний аналіз проблеми прояву стигматизації через майнову нерівність в освітньому середовищі показав необхідність розроблення психологічних засобів запобігання поширенню та протидії стигматизації і булінгу через майнову нерівність в освітньому середовищі. Використання відповідних технік, способів і прийомів має бути спрямовано на роботу як із соціальним середовищем, так і з представниками стигматизованих на майновій основі осіб.

Посилення прояву такої стигматизації в освітньому середовищі, а саме серед підлітків, «омолодження» проявів стигматизації

через майнову нерівність, тобто все частіший прояв стигми серед молодших школярів і навіть дошкільнят, викривлення й нереалістичність свого майнового статусу і уявлень про відповідний статус інших вимагає розроблення дієвих психологічних засобів і технологій запобігання та протидії прояву стигматизації і булінгу в освітньому середовищі.

Запропоновані засоби попередження і протидії стигматизації через майнову нерівність спрямовані на формування толерантного ставлення до інших з відмінним майновим статусом та свідомого ставлення до проявів індивідуальності та «інакшості» інших.

Роботу з представниками стигматизовуваних менших варто спрямовувати на підвищення їхньої самоцінності, усвідомлення власних переваг і опорних сильних сторін, розвиток рефлексивних навичок, підвищення рівня комунікативних компетентностей і формування навичок емоційної і поведінкової саморегуляції. Робота із соціальним оточенням спрямована на підвищення їхньої толерантності до інакшості та різних проявів майнової нерівності через психоедукацію і підвищення рівня обізнаності щодо проявів майнової нерівності, психологічних особливостей, а також стереотипів і упереджень щодо осіб з різним майновим статусом, рольові та симулятивні ігри, фокус-групи, соціально-психологічні тренінги толерантності.

Робота з представниками стигматизовуваних менших оптимальніше проводити в індивідуальній роботі.

Слід здійснювати інформування й підвищення самоцінності та актуалізацію позитивних рис і особистісних ресурсів. Метою є усвідомлення власної самоцінності, позитивних рис і джерел відновлення ресурсу.

Вправа «Лист із майбутнього» [8]. Слід уявити себе сивою, літньою, досвідченою і мудрою особою, яка успішно прожила своє життя. Уявляти варто в деталях і тонкощах. Які три найважливіші речі ця людина може сказати вам нинішньому?

Вправа-медитація «Відпускання негативних переживань» [8]. Слід уявити, як ви знаходитеся на березі моря. Ви випикуєте на мокрому піску негативні знання про себе, свої негативні чи слабкі сторони, вимальовуєте осіб, які негативно впливають на вас, свої страхи та обмеження. Уявіть, що всі ці негативні знання поглинає море. Уявіть себе, стоячи на скелі, камінні, над водою. Вода омиває камінь і змиває з піску всі негативні уявлення про вас, а ви впевнено стоїте на скелі, відчуваєте свої ступні чи зручне взуття. У такому впевненому стабільному стані зафіксуйте свої чесноти і переваги. Опишіть свій стан і почуття.

Завдання «Скарбниця моїх досягнень» [10] полягає в тому, щоб скласти список з мінімум

30 пунктів своїх досягнень, речей, якими особа може пишатися. Чим більше, тим краще. Важливо пройти момент паузи, після чого ще дописати кілька пунктів. Слід записувати й вагомі, й відносно дрібні досягнення, те, чим дійсно людина пишається. Якщо важко скласти такий список, можна попросити близьких сказати, за що вони цінують цю людину і які її досягнення пам'ятають. Отримані варіанти можна записати в блокнот списком, можна зробити колаж, відеоряд, скарбничку з коробочки чи у будь-який спосіб проявити творчість. Головне, щоб ваші досягнення завжди були з вами і нагадували вам про себе.

Вправа «Так, але...» [2] передбачає, що особа формує речення за принципом: «Так, у мене немає (за що зазвичай її стигматизують), але я можу дати іншим...». Наприклад, «Так, у мене немає нового смарт-годинника, але я можу дати іншим турботу і справжню дружбу».

Вправа «Я художник» [3]. Пропонуємо особі уявити негативну ситуацію, пов'язану зі стигматизацією, або кривдника. Описати максимально детально. Потім уявно помістити цю ситуацію чи особу в рамку для картини. Себе уявити художником. Дати можливість собі уявно домалювати картину, змінити її на свій розсуд, потім зменшити її у розмірах, постійно прислухаючись до своїх відчуттів. Як тільки виникне відчуття, що картина завершена або достатньо мала, щоб не приносити емоційний дискомфорт і шкоду, тоді можна зробити з нею, що захочеться, наприклад, за бажанням викинути чи якимось знищити, чи подарувати комусь.

Використання метафоричних асоціативних карт для трансформації уявлень про актуальну ситуацію. Психолог пропонує вибрати «в закриту» карту, що відображала б актуальний стан, ситуацію чи емоційний стан, який є нині. На кожне наступне питання «в закриту» вибирається 1–3 карти з такими запитаннями: «А який стан хочеться?», «Як би хотілося трансформувати ситуацію?», «Чого мені бракує, щоби бути в бажаному стані?», «В чому мої переваги?», «В чому мої сильні сторони?», «Що мені допоможе досягти бажаного стану?», «Що може змінитися, коли я досягну бажаного стану?» [9].

Для того щоби підтримати стигматизовану особу, допомогти їй знайти свої позитивні сторони, точки опори й джерело сил, вийти на потрібний позитивний стан, рекомендується використовувати ресурсні метафоричні карти, які б допомогли проілюструвати ресурсний стан особи чи дії, які допоможуть особі віднайти свої сильні сторони.

Переосмислення негативного досвіду дає змогу усвідомити свій поточний стан, актуальні переживання щодо проявів упередженого

ставлення та стигматизації через майнову нерівність. Важливою є зміна фокусу стигматизованих осіб з проблем і навіть життєвих невдач та безвиході на переваги й життєві можливості, які дають змогу вчитися та отримувати безцінний досвід.

Для відпрацювання навичок взаємодії з кривдником можна ставити такі запитання.

1) «Я не розумію, для чого ти це сказав/сказала (зробив/зробила тощо)?»

Якщо кривднику спокійно ставити це запитання, то він/вона може розгубитися і припинити свої напади. Як правило, кривдник не може чітко відповісти, для чого він/вона це робить.

2) «Як ти це визначив/визначила?»

Якщо, наприклад, дитину називають «недо-тепою», то слід поставити таке запитання: «Як ти визначив/визначила, що я не вмію цього робити?».

3) «Що тобі заважає?»

Наприклад, «Що тобі заважає відійти та зайнятися своїми справами?», «Що тобі заважає вчитися так само гарно, як і я?», «Що тобі заважає звернутися до мене по допомогу замість того, щоб заздрити?».

Робота із соціальним оточенням, яке може проявляти стигматизацію і булінг в освітньому середовищі, а може бути у пасивним спостерігачем, має бути спрямована на підвищення їхньої толерантності до інакшості та різних проявів майнової нерівності. Рекомендується проводити в груповій формі.

Рольова гра. Учасники отримують ролі, такі як учень, якого стигматизують і проявляють булінг через те, що в нього немає грошей на обіди і булочки, мама учня, яка сама його виховує, найкращий друг учня (однокласник), який часто стає свідком булінгу, старші діти, які стигматизують і проявляють булінг до учня, учитель школи, який постійно стає свідком булінгу, адміністрація школи, шкільний психолог. Усі інші грають роль німих спостерігачів, тобто усе бачать, але не втручаються. Учасники отримують таке завдання: розіграти типову ситуацію булінгу щодо учня [7].

Психологу важливо стежити за динамікою гри та емоційними переживаннями учасників. На ролі треба ретельно підбирати учнів, бажано, щоб вони не потрапили у свої реальні ролі, принаймні жертва й кривдники. По закінченню рольової гри учасникам пропонують обговорити ситуацію, які відчуття виникали, що хотілося змінити, як мали діяти різні учасники процесу, як зазвичай в тих ролях діють інші.

Вправа «Однакові можливості» [7]. Усі учасники шикуються в одну лінію. Вони отримують листочки, на яких написано ролі, з позиції яких вони будуть оцінювати наступну ситуацію. Наприклад, є такі ролі: 12-річний

хлопчик, якого виховує одна мама і який часто не снідає дома, бо немає грошей, літня бабуся, яка на останню пенсію купила четвертинку хліба, юнак, у якого є остання версія айфону і крута машина, але немає близьких друзів і коханої дівчини. Всі учасники стоять в одній лінії і на кожну ситуацію, яку зачитує ведучий, вони можуть зробити тільки один крок вперед, якщо, згідно з отриманою роллю, вони можуть це зробити. Наприклад, є такі дії: я кожного ранку смачно і ситно снідаю; я можу вільно увійти в клас і почати розмову з будь-ким з дітей; щороку ми із сім'єю відпочиваємо на морі; у мене є хороший друг; я часто вечорами ходжу гуляти з друзями. Завдання учасників полягає в тому, щоби дійти до протилежної сторони. Після закінчення ситуацій кожен учасник буде знаходитися на різних позиціях. Потім учасники спільно обговорюють, які в них були ролі, наскільки в цих ролях вони змогли просунути вперед, як вони почувалися.

Вправа на відпрацювання упереджень щодо майнового статусу. Учасникам пропонуються картинки із зображенням людей різного матеріального статку, але психолог не наголошує на цьому, а просто показує зображення певних людей. Завдання для учасників полягає в тому, щоб описати основні риси характеру, які властиві цій людині, чим вона займається, чого досягла, що вміє і любить робити; визначити, чи хотіли б ви з цією людиною дружити чи спільно працювати. По закінченню відбувається групове обговорення. Які упередження демонструвала група і чому?

Запропоновані технології пройшли апробацію серед підлітків 12–14 років і показали високу ефективність у доланні упередженості щодо осіб з іншим майновим статусом.

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, стигматизація через майнову нерівність є поширеним явищем в освітньому середовищі і має різних об'єктів та суб'єктів прояву. Стигматизація через майнову нерівність проявляється щодо осіб як із низьким, так і з виразно високим майновим і фінансовим статусом. Запропоновані методи спрямовані на роботу як із особами, які зазнають стигматизації, так і з тими, хто схильний до стигматизації інших, а також так званими спостерігачами. Перспективи подальших досліджень пов'язані з розробленням пропозицій боротьби зі стигматизацією через майнову нерівність в медіа-просторі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрєєнкова В.Л., Мельничук В.О., Калашник О.А. Протидія булінгу в закладах освіти: системний підхід : методичний посібник. Київ, 2019. 132 с.
2. Берн Е. Ігри, в які грають люди. Харків, 2019. 256 с.

3. Баер У. Творческая терапия – терапия творчеством (теория и практика психотерапии, использующей разнообразные формы творческой активности) / пер. с нем. Е.В. Климовой, В.Г. Комаровой. Москва : Класс, 2013. 552 с.
4. Бовина И.Б., Бовин Б.Г. Стигматизация: социально-психологические аспекты (ч. 2). *Психология и право*. 2013. № 3 (4).
5. Доній Н.Є. Стигматизація осіб, які оступилися: питання новітнього часу. *Вісник Дніпропетровського університету. Філософія*. 2016. № 2. С. 93–100.
6. Коробка Л.М. Стигматизація осіб із COVID-19 в умовах поширення пандемії коронавірусу: соціально-психологічний аспект. *Проблеми політичної психології*. 2020. № 9 (23). С. 94–109. DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol23-Year2020-57>.
7. Лэндрет Г.Л. Игровая терапия: искусство отношений. Москва : Международная педагогическая академия, 1998. 368 с.
8. Малкина-Пых И.Г. Психологическая помощь в кризисных ситуациях. Москва : Эксмо, 2005. 960 с.
9. Попова Г.В., Милорадова Н.Э. Метафорические ассоциативные карты в работе практического психолога: методика и практика. Харьков : Стиль-Издат, 2016. 223 с.
10. Свяш А.Г. Разумный мир, или Как жить без лишних переживаний. Москва, 2009. 645 с.
11. Соціальна психологія бідності : монографія / за ред. В. Васютинського. Київ : Міленіум, 2016.
12. Biernat M., Dovidio J. Stigma and stereotypes. *The social psychology of stigma* / eds. by T.F. Heatherton, R.E. Kleck, M.R. Hebl, J.G. Hull. N.Y. : Guilford, 2000. P. 88–125.
13. Corrigan P.W., Kosyluk K.A. Erasing the stigma: where science meets advocacy. *Basic and Applied Social Psychology*. 2013. № 35. P. 131–140. DOI: [10.1080/01973533.2012.746598](https://doi.org/10.1080/01973533.2012.746598).
14. Crocker J., Major B., Steele C. Social stigma. *Handbook of social psychology* / eds. by D. Gilbert, S.T. Fiske, G. Lindzey. Boston : McGraw-Hill, 1998. P. 504–553.
15. Kerbo H.R. The stigma of welfare and a passive poor. *Sociology and Social Research*. 1976. № 60. P. 173–187.
16. Mickelson K., Williams S. Perceived Stigma of Poverty and Depression: Examination of Interpersonal and Intrapersonal Mediators. *Journal of Social and Clinical Psychology*. 2008. Vol. 27. No. 9. P. 903–930. DOI: [10.1521/jscp.2008.27.9.903](https://doi.org/10.1521/jscp.2008.27.9.903).